

DAVÍÐ ERLINGSSON

ILLUGA SAGA OG ILLUGA DANS

I. UM VIÐFANGSEFNIÐ

FÆREYSKI, norski og danski dansinn um kappann Illuga¹ er kveðinn um sama söguefni sem er í Illuga sögu Gríðarfóstra.² Dansinn er talinn ortur út af sögunni í þeirri mynd sem hún er varðveitt, eða því sem næst. Sú var niðurstaða Knuts Liestøls í rannsókn sem birtist í tímaritinu Syn og Segn, 1910, en sú grein varð síðar með óverulegum breytingum kafli í bók hans Norske trollvisor og norrøne sogor, 1915.³ Við niðurstöðu Liestøls hefur ekki verið hróflað síðan, enda hefur sagan ekki verið gefin út né rannsökuð sérstaklega á þessu tímabili.

Liestøl bar vandlega saman frásagnarefni dansins og fornaldarsögunnar. Hann taldi að rekja mætti til fornaldarsögunnar öll helztu atriði í efni dansins, og einnig ósamkvæmni í einstökum gerðum hans. Skoðun hans var sú að eðlilegt væri að söguefni þróaðist í átt til einföldunar við munnlega sagnaskemmtun. Í staðinn fyrir nokkuð flókna efnisskipun sem tíðkast í fornaldarsögum yrðu einfaldari og alþýðlegri ævintýraminni ríkjandi í dönsum um sömu efni.

Í þessu viðhorfi, sem mótaði rannsóknaraðferð Liestøls, fólst sú hætta að ekki yrði tekið nægilegt tillit til þess hve ólíkar þessar tvær tegundir bókmennta eru í eðli sínu. Sá sem kannar afstöðu fornaldarsögu og danskvæðis um sama efni, verður að gæta að ólíkri hefð og takmörkunum hvorrar greinar um sig. Mismunur á efni og efnisskipun getur að nokkru ráðizt af ólíkri hefð og skemmtunarhlutverki tegundanna. Miklu torveldara er að koma margbrotnu söguefni fyrir í dansi

¹ Føroya kvæði, nr. 18 (I, 428–434); Danmarks gamle Folkeviser, nr. 44 (II, 94–102, IV, 820–823, X, 41–42); Norske Folkeviser (Landstad), nr. 2 (bls. 22–28); K. Liestøl og M. Moe, útg., Folkeviser, endurútg. O. Bø og S. Solheim í ritsafninu Norsk folkediktning (Oslo 1958), nr. 21 (I, 121–126).

² Fornaldar sögur Norðurlanda, útg. C. C. Rafn (Kaupmannahöfn 1830), III, 648–660.

³ Syn og Segn XVI (Oslo 1910), 269–286; Norske trollvisor og norrøne sogor (Kristiania 1915), bls. 92–109.

en lausamálssögu. Og á hinn bóginn má fullyrða að ef gera ætti fornaldarsögu úr dansi, yrði að jafnaði að auka efni við og breyta efnis skipun á ýmsa lund, til þess að sagan yrði fullgild í sínum flokki. Einfaldara efni í dansi en í sögu þarf því ekki að vera vísbending um þróun frá flóknari framsetningu sama efnis í lausamálssögu, nema það sannist með öðrum rökum að skyldleikanum sé þannig háttað. Um efalausar sannanir af því tagi er naumast að ræða í rannsókn Liestøls, en á hinn bóginn bendir ýmislegt til að skyldleikinn gæti verið með öðrum hætti en hann gerði ráð fyrir.

Það veikir einnig trúna á niðurstöðu Liestøls að hún virðist ekki reist á sérlega náinni athugun fornaldarsögunnar. Þegar að er gáð kemur í ljós að um uppruna og þróun söguefnisins má ýmislegt ráða af samsetningu sögunnar. Erindi þessara blaðsíðna er í fyrsta lagi að birta nokkrar athuganir um gerð Illuga sögu, en í öðru lagi að benda á merki bundins máls í texta hennar. Á grundvelli þessara athugana verður síðan að endurskoða niðurstöðu Liestøls. En lítið verður skeytt um að gagnrýna röksemdir hans í einstökum atriðum.

Bók Liestøls er heildarrannsókn á sambandi dansa og fornaldarsagna. Eins og kunnugt er, telur hann að danskveðskapur um efni fornaldarsagna muni hafa verið sérnorsk bókmenntagrein í upphafi, en síðan hafi hún borizt frá móðurlandinu til Færeyja.⁴ Frá Íslandi séu ekki kunnir neindir dansar af þessu tagi,⁵ enda hafi rímur þar gegnt sama hlutverki. Liestøl telur um tylft fornaldarsagna, sem dansar eru í efnislegum tengslum við,⁶ en þessi tengsl eru með ólíku móti:

Stundom ligg vísa tett upp til söga, so at ein kan skyna at visediktaren maa ha kjent söga mest i same form som den me no hev, t. d. Illuga saga Gríðarfóstra og Hrómundar saga Greipssonar. Andre sogor kann me slutta mindre um, t. d. Orvarodds saga, Hervarar saga og Ragnars saga; men set me innaat einannan alle dei vitnemaali som visone gjev, so skynar me at diktaren i alle fall maa ha kjent hovuddragi i heile söga, og det hender at ein kan timja serskilde sogeformer.⁷

⁴ Tilvitnað rit, bls. 226 o. áfr.; um heimkynni dansanna sjá og stutt yfirlit Svale Solheim í greininni Færgysk-norsk í folkevisediktinga, Fróðskaparrit XVIII (Tórhavn 1970), 297-306. Solheim endurvekur athygli á þeirri skoðun, að Færeyjar muni eiga mikinn hlut í sköpun dansa, meiri en Liestøl hyggur.

⁵ Tilv. rit, 226-227.

⁶ Tilv. rit, 232.

⁷ Tilv. rit, 236-237.

Þegar litið er yfir allt þetta efni kemur í ljós, að Illuga saga virðist vera eina fornaldarsagan þar sem orðafarstengsl eru til stuðnings öðrum rökum um skyldleika fornaldarsögu og danskvæðis, eina sagan þar sem þess er að vænta að textasamanburður (auk athugana á sögu-efni) geti leitt til aukinnar vitneskju um tengsl þessara bókmennta-greina. Hrómundar saga er t. d. aðeins til í gerð sem samin er eftir rímum, og 'serskilde sogeformer' benda óneitanlega í aðra átt en til hinna rituðu fornaldarsagna. Vafalaust hafa dansaskáld oft farið eftir öðrum sögugerðum en þeim sem skrifaðar voru á bækur á Íslandi.

Mjög erfitt er að ákveða aldur dansa með nokkurri vissu, og er því eðlilegt að Liestøl reyni að finna tímasetningarrök í sambandi dansa við kunnar fornaldarsögur. En hér reynist erfitt að finna traustar viðmiðanir, því að fornaldarsögurnar 'hev livt lenge, og lange tider gjekk fleire utviklingsformer jamsides . . .' Um Illuga sögu tekur hann upp hina gömlu skoðun um aldur hennar, að hún sé líklega frá því um 1300, og hann áfítur dansinn ekki geta verið mjög miklu yngri, því að miklar breytingar séu um garð gengnar í elztu uppskriftinni, sem er frá því um 1550.⁸

Engar knýjandi ástæður eru til að telja aldur hinnar rituðu fornaldarsögu svo háan. Að vísu mætti hugsa sér, að einhver aldursrök fyndust í máli og stíl, en það hefur ekki verið rannsakað. Illuga saga er ekki varðveitt í neinu safnhandriti fornaldarsagna frá miðöldum. Mætti vænta þess að hún hefði verið tekin með í eitthvert slíkt safn, ef hún hefði þá verið kunn. Elzta handritið, AM 123 8vo, er að vísu á skinni, en eigi að síður er það naumast miklu eldra en frá því um 1600.⁹

Í efni og byggingu sögunnar bendir ekki heldur neitt sérstakt til háa aldurs. Helzta efni sögunnar er á þessa leið:

Hetjuefnið Illugi elst upp í koti skammt frá kóngsgarði. Hann verður vinur kóngssonarins, og er tímar liða fara þeir saman í vikingaferð. Með þeim í ferðinni er Björn, ráðgjafi kóngsins, en hann er viðsjáll og andsnúinn Illuga í hvívetna. Á heimleiðinni lenda þeir í hrakningi, og rekur þá norður í tröllheima á Gandvíkurströnd. Þá eru þeir eldslausir, svo að til vandræða horfir, Björn heitir á Illuga að sækja eld, svo að mennirnir krökni ekki úr

⁸ Tilv. rit, 245.

⁹ Sjá K. Kátund, Katalog over den arnamagnænske håndskriftsamling, II (1894), bls. 403.

kulda, en sjálfur er hann verst á sig kominn. Illugi fer og finnur eld í helli hjá Gríði tröllkonu. Gríður er afar ljót, meðal annars forkunnar illa nefjuð, en ungmærin Hildur, sem Illugi hittir í hellinum hjá Gríði, er afbragðs fögur, og verður hann gagntekinn af þrá til hennar. Síðar kemur í ljós að þær eru mennskar mæðgur og kóngadætur í álögunum vondrar stjúpu. Illugi verður að vinna það til eldsins að mæla þrjú sannyrði. Það tekst svo að Gríður lætur sér líka, en síðan segir hún að hann skuli sænga hjá Hildi í nótt, úr því að honum lítist betur á hana en sig. Þrisvar um nóttina kemur Gríður æðandi, rykkir Illuga fram á stökk og hótar að drepa hann með saxi miklu og biturlegu, en Illugi hræðist ekki hið minnsta. Með þessu hugrekki sínu leysir Illugi mæðgurnar úr álögunum, og verður frásögnin um þau saga í meginsögunni. Nú leyfir Gríður að Hildur fari með Illuga og gefur þeim gjafir. Nótt eina þar á eftir finna menn á skipinu Björn ráðgjafa dauðan, og hefur Gríður drepit hann fyrir það að hann taldi Hildi trélla ættar. Þegar heim kemur, kvænist Illugi Hildi, og kóngssonurinn fóstbróðir hans gengur að eiga Signýju móður hennar, sem í álögunum nefndist Gríður.

Þetta er stutt saga. Aðalinntak hennar er viðskipti Illuga við Gríði og það sem þeim er tengt: *sjóhrakningurinn — eldsleysið — eldsleitin — sannyrðasögnin — skyndibrúðkaupið við Hildi — líflátshótanir Gríðar — lausn kvennanna úr álögunum — heimför — brúðkaup*. Í inngangi sögunnar er sagt frá uppvexti Illuga, vinfengi hans og kóngssonarins, og manndómsraun þeirri sem móðir Illuga leggur á hann áður en hann fær að fara í leiðangurinn. En þetta efni snertir ekki kjarna sögunnar, og má því leggja það til hliðar, þegar efni fornaldarsögunnar og dansins er borið saman.

Í dansinum er frásagnarefnið einfaldara og skipan þess önnur, en þó er munurinn ekki meiri en svo að hægt er að gera grein fyrir höfuðatriðum hans í eftirfarandi tveimur minnisgreinum:

1. Í dansinum er tröllkonan raunverulegt tröll, en ekki mennsk kona í álögunum. Hildur er ekki dóttir hennar, heldur fangi.

2. Markmið leiðangursins, að finna kóngsdótturina, kemur skýrt fram í dansinum. Kóngurinn faðir hennar er þar leiðangursstjóri, en söguhetjan og einhver Björn eru meðal manna hans. Í sögunni er markmið leiðangursins allt annað (víking), og tilgangur sjóhrakningsins er auðvitað ósagður. Mennirnir lenda á slóðum Gríðar af eins konar tilviljun.

Þessi skipun í dansinum verður til þess, að tilgangurinn með komu Illuga í hellinn er tvöfaldur (eldsheimt, meyjarheimt). Uppfyllingu

beggja markmiðanna er hlaðið saman í eitt atriði frásagnarinnar. Við þennan smíðargalla sleppur Illuga saga, vegna þess að sjóhrakningurinn á sér auðvitað engan tilgang, sem sagður sé fyrirfram.

II. TEXTATENGLS

Þó að sama söguefni komi fram í tveimur textum, er alls ekki víst að þeir séu tengdir beinum eða sannfærandi tengslum. Báðir gætu t. a. m. verið runnir frá munnlegri sögn og henni svo ólíkri að sameiginleg textasérkenni kæmu engin í ljós. Ólíkt bókmenntalegt form stuðlar að hinu sama. Um fornaldarsögur og dansa um sömu eða skyld frásagnarefni hagar hvarvetna svo til, að textaskyldleiki milli þeirra verður ekki sannaður með orðafarstengslum, enda þótt skyldleiki söguefnisins kunni að vera efalaus. Að þessu leyti er söguefnið um Illuga undantekning. Sérkennileg sameiginleg atriði í orðafari dansins og sögunnar sýna að báðir þessir textar eiga rót sína að rekja til sama fortexta. Er þá annaðhvort um rittengsl að ræða (forrit), eða að ósvikult minni hefur varðveitt slík atriði úr munnlegri frásögn í einhverri mynd. Hér skulu nú sýnd þrjú slík samkenni í orðafari Illuga sögu og Illuga dans.

1. Þegar Gríður birtist í fyrsta sinn, lýsir Illuga saga hinu herfilega útliti hennar. Eitt einkennið er *enni bratt*. Hið sama kemur fram í norska dansinum, að vísu ekki í lýsingu skessunnar, heldur í sannyrðum Illuga um hana: *enna heve du bratt*.¹ Þetta sérkennilega atriði² (bæði í orðafari og útliti) virðist hljóta að vera leif sameiginlegs fortexta.

¹ Eftir texta Læstøls, tilv. rit, bls. 95, v. 17; samsvarandi er í öðrum prentuðum textum.

² *Ennisbrattur* kemur fyrir sem Óðinsheiti í Óðinsnafnaþulu (varðveittri í AM 748 II 4to og AM 757 a 4to) í tengslum við Snorra Eddu, sjá útg. Finns Jónssonar í Den norsk-islandske Skjaldedigtning IA, 682, þulur, jf. — *Ennisbrattur* er lýsingarorð í færeyskri gátu, um bát, pr. hjá V. U. Hammershaimb, Færøsk Anthologi I (København 1891, STUAGNL XV), 324. Í orðasafninu er orðið þýtt: með stejl, flad pande. Einnig má geta þess, að Jón Ólafsson frá Grunnavík tilfærir orðið *ennisbrattur* í orðabókarverki sínu (AM 433 II², fol., undir brattur) og skýrir: qui frontem habet arduam vel acclivem.

2. Illugi segir við Gríði í sannyrðunum, að hún sé *svo svört að gólfið sé fagurt hjá henni*. Dönsku uppskriftirnar af dansinum nefna allar gólfið í bústað tröllsins í þess háttar samhengi, að í því er fólgin samanburður við útlit tröllsins, enda þótt sá samanburður sé hálf-sagður, en ekki fullsagður. Sjá nánar um þetta í kaflanum um sannyrðin. Tilnefning gólfsins og samanburður skessunnar við það er svo sérkennilegt smáatriði, að það ber vitni hinu sama og *enni bratt*.

3. Fyrsta sannyrði sögunnar er: *Hellir þinn er hár ok breiðr, at ek hefji eigi séð hús meira né sterkara*. Fyrsta sannyrði norska dansins er: *Aaren din æ i hynno brei, / du skipar utivi hann elli*. Hér er því sama lýsingarorð, *breiður*, á nákvæmlega sama stað í sögunni og dansinum. Það bendir fastlega til textasambands.

Lítum nánar á þessar setningar. 'Aaren din æ i hynno brei' er vísuorð. 'Hellir þinn er hár ok breiðr' væri líka óaðfínanlegt vísuorð, en að vísu einnig eðlilegt laust mál, þannig að vísuorðsformið sannar ekkert um upprunann. Orðið *breiður* gefur ástæðu til að ætla að setningin öll hafi upphaflega verið hin sama. Sannyrðin eru einmitt þess háttar frásagnarkjarni, að ætla mætti að þau brengluðust síður en flest annað.

Liestøl segir: 'Dei tvo fyrste sanningane er dei same i saga og visa.'³ Það er þó deginum ljósara að orðin 'Hellir þinn er hár ok breiðr' merkja ekki hið sama og 'Aaren din æ i hynno brei'. Norska vísuorðið verður naumast þýtt á aðra lund en: arinninn þinn er í horni (eða hyrnum, hyrnunum?) breiður. Viðfangsefnið hellir er allt annað en arinn. Breytingar hafa orðið í dansinum eða í sögunni, sbr. orðið *breiður*. Er þá eðlilegt að reyna að grafast fyrir um þær. Að öðrum kosti er fullyrðing Liestøls röng, og þær líkur sem leiðir af orðinu breiður villa ein.

Það erindi Illuga að fá eld kemur skýrt fram í þeirri vísu dansins sem fer næst á undan sannyrðinu. Þegar hér er komið er því eldurinn efst í huga þess sem kveður dansinn. Þess vegna fellur orðið *aare* undir grun. Sannyrði í dönskum uppskriftum af dansinum hafa verustað skessunnar að viðfangsefni, en ekki eldstæði hennar, og koma að því leyti heim við Illuga sögu. Færeyskar uppskriftir hafa engin sannyrði. Sagan (og dönsku uppskriftirnar) mun því hafa varðveitt hið upphaflega. Viðfangsefni fyrsta sannyrðisins mun hafa verið hellirinn,

³ Liestøl, tilv. rit, bls. 103.

en ekki arinninn. Breytinganna er að leita í norska dansinum. Um leið og athyglin beinist að orðinu *aare*, verður auðskýrt hvernig það muni hafa komizt inn í dansinn.

Eftir að lýsingarorðið *hár* hafði vikið úr sessi fyrir sænsku myndinni *hög* í norsku⁴ og þannig misst merkingargildi sitt (var orðið tor-skilið), hefur annað orð, líkt hinu fyrra að hljóðum og hljómi, en í hugmyndartengslum við rikjandi hugsun dansins á þessum stað (eldur), átt greiða inngöngu: *hár* > *aare*. Eftir að *hár* varð merkingarlaust, hafa menn sjálfsagt haldið áfram að syngja það á sínum stað, þar til að því kom að einhver legði nýjan skilning í hið óljósa orð í samræmi við hugsun samhengisins. Breytingin hefur því í eðli sínu verið leiðrétting og eins konar alþýðuskýring.

Hellirinn hefur því verið viðfangsefni fyrsta sannyrðisins, og Illuga saga hefur varðveitt það í upphaflegri mynd en norski dansinn.

Þessi atriði sýna að sagan og dansinn eiga rót að rekja til sameiginlegs texta, og gerð fyrsta sannyrðisins minnir á að hann gæti hafa verið í bundnu máli.

III. SAMSETNING SÖGUEFNISINS

Sögn þriggja sannyrða er minni, sem allvíða kemur fyrir.¹ En eina frásaga önnur, þar sem sannyrða er krafizt fyrir eld, er í síðari norðurfararsögu Þorkels aðalfara í Danasögu Saxa hins málsþaka. Er því ástæða til að athuga þá sögu nánar. M. B. Landstad² gerði sér ljósa grein fyrir því, að þessi frásögn Saxa væri í ætt við frásagnarefni dansa, sem fjalla um hetjuferðir norður í tröllheima. Í norska dansinum um Ásmund flagðagæfu³ er Þorkell aðalfari beinlínis nefndur til ferðarinnar. Sá hluti ferðasögu Aðalfara, sem hér skiptir máli, er efnislega á þessa leið:⁴

⁴ Sjá G. Indrebø, Norsk målsoga (Bergen 1951), bls. 261, sbr. bls. 185.

¹ Minni H505.1; sjá skrá S. Thompsons, Motif-Index of Folk Literature, III, Copenhagen 1956, og I. M. Boberg, Motif-Index of Early Icelandic Literature (Bibliotheca arnamagnæana XXVII, Hafnæ 1966).

² M. B. Landstad, Norske Folkeviser (Christiania 1853), 45–50.

³ Listøfl, tilv. rit, bls. 16, v. 8.

⁴ Sjá latínutextann í útg. J. Olrik og H. Ræder, Saxonis Gesta Danorum, 8. bók, XV, 2–6. Þýð. má benda á hjá P. Herrmann, Die Heldensagen des Saxo Grammaticus I (Leipzig 1901), bls. 394–395, eða J. Olrik, Saksnes Danesaga, Oldtid og ældste Middelalder (2. útg., København 1925), 444–446.

Þorkell aðalfari og menn hans sigla norður til tröllabeims til þess að finna Útgarða-Loka. Þeir lenda í hrakningi og verða eldslausir á ókunnri strönd, neyðast til þess að éta hrátt og verða veikir af. Loks sér Þorkell, hvar glyttir í eld á lengdar. Hann setur gimstein í siglutoppinn, til þess að rata aftur, og heldur af stað. Hann fer mjóan stíg og kemur að þröngum helli, sem hann gengur einn inn í, og er nú lýst íbúum og húsakosti á þessum stað. Þarna eru fyrir tvö tröll⁵ með hornnef, eða nef eins og löng horn, og notuðu tröllin þau til þess að skara öllu tiltæku á eldinn, til þess að halda honum lifandi. Dyrnar voru ljótar og dyrastafirnar rotnir, veggirnir ataðir skarni, loftið skitugt og gólfíð ormmum stráð, svo að bæði augu og hug hlaut að klíga við. Þorkell biður um leiðsögn til heimkynnis Útgarða-Loka, en verður að vinna það til að mæla þrjú sannyrði. Það tekst Þorkatli svo að tröllin eru ánægð. Síðan biður hann um eld, og verður nú að segja önnur þrjú sannyrði. Að því búnu fær hann eldinn, og heldur áfram ferð sinni.

Á því getur víst ekki leikið vafi, að hér er sama söguefnið og kemur fram í Illuga dansi, og í öðru lagi í Illuga sögu Gríðarfóstra. Frásagnarpósturinn hjá Saxa er byggður upp af nokkrum skýrum atriðum bundnum saman í lítt hagganlega atburðarás. Atriðin eru þessi:

- Sigling norður í tröllheima,
- eldsleysi til meins,
- eldur sést í fjarska,
- hetjan fer að leita eldsins,
- hann finnur eldinn í helli hjá tröllum,
- tröllin krefjast af honum sannyrðasagnar, áður en hann fái eldinn. Síðan fer hann leiðar sinnar.

Beinum nú fyrst athyglinni að dansinum án þess að taka fornaldarsöguna með í reikninginn. Í Illuga dansi koma fram öll atriðin a–f úr frásögn Saxa og í óbreyttri röð. Þar er þannig notaður sami frásagnar-

⁵ Tröllin eru hér nefnd *aquill*. Hjá Saxa kemur það orð aðeins fyrir á einum stað öðrum, í upptalningu yfirnáttúrlegra vera (2. bók, II, 2, tilv. útg., bls. 40,3). Í báðum tilvikum þýðir J. Olrik *aquili* með 'Svartalfer' og styðst þá ljóslega við lýsingarorðið *aquilus*, dökkur, en það er mjög sjaldgæft orð. En í orðasafninu við tilv. útgáfu *Gesta Danorum* er nafnorðið *aquilus* skýrt: *nomen avis monstruosi*. Hér eru tvær ólíkar skýringar á ferðinni, því að ekki mun kunnugt um þá hugmynd, að (svart)álfar séu í fuglslíki. Mætti láta sér detta í hug, að fyrir Saxa hafi vakað lýsandi tröllsheit á borð við Arinnesja (og hafi hann tengt það við fuglsheitð *örn*, *ari*, lat. *aquila*) samtímis hugmyndinni um eldskörungsnefið (*arin-nef?*), sem skýrt kemur fram í lýsingu hans. Þetta er ekki annað en tilgáta, en um leið má minna á, að hendur Gríðar eru sem *arnarklær* í Illuga sögu.

póstur um ferð sem leiðir til fundar við tröll sem heimta sannyrði fyrir eld. Hvaða efni hefur dansinn fram yfir þetta? Því er fljótsvarað. Það er saga kóngsdóttur í haldi hjá trölli, og um föður hennar og hetjuna í leiðangri til þess að frelsa hana. Þetta er einfalt ævintýri um 'den burtstolne kongsdotteri', það efni sem Liestøl gerði ráð fyrir að hefði í dansinum troðizt að á kostnað upphaflegra frásagnarefnis úr Illuga sögu Griðarfóstra.^{5a} Slíkt ævintýri^{5b} gæti naumast verið einfaldara en svo að atburðarás þess væri byggð upp af eftirfarandi atriðum:

- (x) Ferð hetjunnar að leita rændu kóngsdótturinnar,
- (y) hann finnur hana í valdi trölla eða annarra óvætta,
- (z) hann bjargar henni frá þeim,
- (þ) heimför, — og líklega
- (æ) brúðkaup hetjunnar og kóngsdótturinnar.

Í þessum tveimur söguþráðum, a-f hjá Saxa og frumdráttum ævintýrisins x-æ, eru saman komin öll aðalatriði frásagnarefnisins í Illuga dansi. Aðeins eitt atriði dansins fer í bága við þetta: það að kóngurinn fer sjálfur í leitarleiðangurinn. Í ævintýrinu fer hetjan venjulega ein síns liðs.

Af þessu má ætla að söguþráður Illuga dans sé undinn saman úr 1) ferðasögu í tröllheim, þar sem sannyrða er krafizt fyrir eld, og 2) ævintýri um frelsun rændrar prinsessu. Nánari athugun einstakra atriða styður þessa niðurstöðu. Út frá a-f og x-æ má nú fá gleggri hugmynd um samsetningu sögurásar dansins í heild með því að setja efnið upp á þennan hátt:

Frásögn Saxa: a—b—c—d—e—f

Kóngsdóttursagan: x—y—z—þ—æ

Förin (a/x) og fundurinn við tröll í helli (e/y) sem hafa eld (e) eða kóngsdóttur (y) á valdi sínu eru tvö atriði sem koma fyrir í báðum sögunum. Þau gera kleift að fella þær saman í eina sögu, og þau ákveða um leið á hvern hátt samsteypan verður. Með snertiatriðunum a/x og e/y hlaut niðurstaðan að verða: a/x—b—c—d—e/y—f—z—þ—æ. Það stendur heima, að í þessari táknað er felst fullgilt efniságríp þeirrar sögu sem sögð er í Illuga dansi.

^{5a} Sjá tilv. rit hans, bls. 104–107.

^{5b} Sjá ævintýraskrá Aarnes og Thompsons, *The Types of the Folktale* (Folklore Fellows Communications, nr. 184, Helsinki 1961), nr. 300 o. áfr.

Það er höfuðatriði í skoðun Liestøls að ævintýrisefnið um rænda kóngsdóttur í dansinum hafi þrengt sér að og komið í staðinn fyrir samsettara efni fornaldarsögunnar sem dansinn sé runninn frá. Hér á eftir verður sýnt, að ævintýrisefnið um frelsun rændrar kóngsdóttur er í rauninni einnig að finna í fornaldarsögunni, enda þótt það sé að mestu horfið vegna breytinga á sögunni. Athugun Liestøls um muninn á efni dansins og fornaldarsögunnar í þessu mikilsverða atriði er því röng. Ævintýrisefnið er í raun og veru jafnríkt í báðum. Upptök villunnar virðast hljóta að hafa verið þau að líta á fornaldarsöguna sem fasta stærð, en ekki sem söguefni í mótnun. En í öðru lagi tók hann ekki tillit til hliðstaðunnar í Aðalfarasögu. Úr því að kóngsdóttur-ævintýrið er engu ríkara í dansinum en í fornaldarsögunni, væri gagnslaust að ræða frekar um þá skoðun Liestøls að muninn á dansinum og sögunni megi að einhverju leyti skýra með streitu milli eldra og yngra söguefnis. Þann mun, sem er, verður að skýra á annan hátt. Enn greinilegra verður þetta í ljósi þeirrar niðurstöðu, að frásagnar-efni dansins sé að uppruna samsteypa tveggja sagna. Það segir sig sjálft, að sem hlutar samsteypu eru allir frumpartar hennar jafn upphaflegir, hvað sem líður raunverulegum aldri þeirra í sagnaheiminum.

Með samsteypuna í huga má nú líta á annað. Það er talsverður galli á frásögn dansins að erindi Illuga í helli skessunnar er þar tvöfalt. Erindi leiðangursins í heild er björgun kóngsdótturinnar, en erindi Illuga í hellinn er eldsheimt, og báðum þessum erindum lýkur hetjan í einu lagi með heimsókninni til skessunnar. Liestøl áleit þessa mismíð vera afleiðingu af þeirri streitu, er hin yngri kóngsdóttursaga hefði troðizt upp á eldri söguna, þar sem hetjan fann prinsessu og móður hennar í álögum líkt og af tilviljun (fornaldarsagan). Samkvæmt því sem áður er sagt stentz þetta ekki á þann hátt sem það var hugsað, því að bæði söguefnin (eldsheimtarsaga, kóngsdótturbjörgun) eru jafn upphafleg í samsteypunni. Samsteypan sjálf veitir hér alveg fullkomna skýringu. Annað erindið er úr kjarna kóngsdóttur-sögunnar (y), hitt er kjarni eldsheimtarsögunnar (e), og bæði hlutu þau að haldast í hinni samsteypu sögu. Tvöfalt erindi og tvöföld erindislok eru því upphafleg í frásögn Illuga dans (e/y). Smíðagallinn verður þannig að sannfærandi röksemd um að athuginin um samsteypuna sé rétt. Á hinn bóginn vitnar það alls ekki um upphafleik fornaldarsögunnar að þessarar samsetningarskurfu gætir þar ekki. Ill-

uga saga sleppur við hana vegna þess að sá tilgangur að bjarga kóngsdóttur er ekki sagður fyrirfram. Það leiðir af hefð slíkra skemmtisagna, að menn fara í viking til þess eins að afla fjár og frægðar. Önnur erindi eru óþörf. En í rauninni er erindi Illuga í helli Gríðar tvíþætt alveg eins og í dansinum.

Í framhaldi af þessum athugunum um söguefnið í dansinum er nú rétt að beina athyglinni að fornaldarsögunni. Aðalatriðum mismunarins á söguþræði þeirra er áður lýst (sjá bls. 12–13). Mest ber á milli í tveimur hlekkjum sögukeðjunnar, þ. e. í sambandi við leiðangurinn/sjóhrakninginn (a/x) og í sambandi við fund og frelsun kóngsdótturinnar. Hér má líta fyrst á hið síðara. Er þá heppilegt að athuga hlutverk Gríðar tröllkonu út frá þeirri spurningu hvort upphaflegra sé, að hún sé mennsk kona í álögum eins og í sögunni (Signý) eða hreinræktuð tröllskessa eins og í dansinum.

Með hugrekki sínu leysir Illugi Signýju kóngsdóttur, móður Hildar kóngsdóttur, úr þeim vondu álögum að vera tröll norður í Gandvík. Samt verður þess ekki vart í sögunni að tröllshamurinn falli af henni eða hún breytist á nokkurn annan hátt við lausn sína. Öðru nær. Tröllseðlið hefur hún eftir þetta, þegar hún hengir Björn ráðgjafa við siglurá um nótt, og var það þó varla 'kvennaverk'. Lesandi verður ekki annars var en Signý–Gríður hafi haft Gríðarnefið óbreytt, þegar hún varð drottning fóstbróður Illuga í lok sögunnar.

Hildur fer með Illuga heimleiðis úr hellinum, en hvers vegna slæst Signý ekki í förina með þeim, úr því að hún var mennsk kona, laus úr álögum, og móðir Hildar? Það kemur sér heldur illa í sögulokin, því að þá neyðist höfundurinn til að láta hana birtast aftur á fjarlægum stað alveg skýringalaust, þegar hún á að fara að ganga í hjónaband. Þá er eins og henni skjóti upp úr jörðinni.

Þessa missmið alla virðist ógerningur að túlka nema á einn veg: Í efnisheimild fornaldarsögunnar hefur skessan ekki verið neitt annað en tröllskessa. Því hefur höfundur breytt. Álagasagan öll er viðbót hans⁶ og einnig vitaskuld gifting Signýjar, samkvæmt hinu algenga

⁶ Álagaminnið (M411.1.1) er af algengri íslenzkri tegund, með gagnálögum, en líkur benda eindregið til að þessi gerð áлага sé orðin til vegna áhrifa frá keltneskum sögum. Sjá E. Ó. Sveinsson, Verzeichnis isländischer Märchenvarianten (Folklore Fellows Communications, nr. 83, Helsinki 1929), bls. xxx–xxxiii; E. Ó. Sveinsson, Um íslenzkar þjóðsögur (Reykjavík 1940), bls. 217 o. áfr., en sérstaklega bls.

giftingaæði í sögulokum slíkra skemmtisagna. En þegar hann greindi frá síðustu skiptum Illuga og skessunnar í Gandvík, hefur honum láðst að taka tillit til eigin breytinga og hann kemur upp um sig með misræminu, sem af því leiddi. Hann hefði þurft að gera fleiri breytingar til þess að skila sögunni brotalausri.

Þess vegna hefur Hildur ekki heldur verið dóttir hennar. Hún er mennsk kona og hefur því verið fangi skessunnar. Um þetta atriði hefur efnisheimild Illuga sögu haft hið sama og dansinn. Það er því harla ótrúlegt að dansskáldið hafi farið eftir Illuga sögu.

Nú er eftir að athuga hitt atriði mismunarins. En í rauninni leiðir af því sem nú hefur verið sagt, að tilgangur sjóhrakningsins í sögunni hafi verið frelsun prinsessunnar, alveg eins og erindi leiðangursins í dansinum. Spurningin er aðeins, hvort þetta markmið hafi verið dulið í efnisheimild Illuga sögu (eins og nú er í fornaldarsögunni) eða hvort það hefur komið fram beinlínis eins og í dansinum. Þessi munur skiptir í sjálfu sér ekki miklu, því að áheyrendur tröllasagna vissu, að villa, þoka eða ofviðri sem kemur á ferðamenn á sjó eða landi er nokkuð skýr vísbending um að funda við vættirnar sé að vanta. Af þeim fundum leiðir svo venjulega aðalefni slíkra sagna. Í samræmi við þessa hefð er markmiðið skilið í Illuga sögu, enda segir þar að þær mæðgur hefðu haft marga gesti, sem ekki báru gæfu til að leysa þær úr álöfum og létu lífið fyrir. Eiginlegur efnismunur er þetta ekki. Það er hugsanlegt að markmið ferðarinnar hafi verið sagt berum orðum í efnisheimild Illuga sögu, og að höfundur hennar hafi breytt út af því til samræmis við hefð ævintýra þar sem menn hitta tröll af 'tilviljun'. Þess er einnig að gæta að ungar hetjur í viking hafa í sögum ekki annað markmið ferða sinna en afla sér fjár og frægðar. En um þetta verður þó ekki fullyrt.

Nú er komið að því atriði í mismuninum, að dansinn hefur kónginn og Illuga (og Herebjönn) í leiðangri að leita prinsessunnar, en fornaldarsagan hefur þá fóstbræður, Illuga og kóngssoninn, en einnig

220-223; E. Ó. Sveinsson, *Celtic Elements in Icelandic Tradition*, Béaloideas 1957 (Dublin 1959), bls. 19-20; Á. Lagerholm, *Drei Lygisögur* (Altnord. Saga-Bibl. XVII, Halle 1927), bls. lviii-lxiii, en þar er gott dæmasafn. Þessi gerð álagaminnisins er lítið sem ekki kunn á Norðurlöndum, sbr. þó Liestøl, tilv. rit, bls. 202 o. áfr.

Björn ráðgjafa, í vikingaferð og sjóhrakningi. Hvort ætli sé upphaflegra?

Í því viðfangi er heppilegt að huga fyrst að hlutverki Bjarnar ráðgjafa. Utan fornaldarsögunnar kemur hann ekki fyrir nema í norska dansinum, en þar er hlutverk hans mjög lítið og torskilið: Illugi segir skessunni, að hann sé sendur að *'hente bjartan ellen, / fyr Herebjønn su paa Grøi'*.⁷ Nú er þess að gæta, að í dansinum er það ætíð kóngurinn sem sendir hetjuna eftir eldi, og norski dansinn er ekki undantekning. Er því mótsögn í honum, ef svo er skilið, að Herebjønn hafi sent Illuga. Ef til vildi mætti sleppa við hana með því að gera ráð fyrir, að Herebjønn hafi verið verst á sig kominn af kulda af þeim öllum, sbr. Illuga sögu. En ekki er sú skýring sennileg. Eru nú tveir kostir eftir til að skýra mótsögnina. Í fyrsta lagi gæti Björn verið upphaflegur hvatamaður eldsheimtarinnar eins og í fornaldarsögunni, sem þá væri upphaflegri í þessu atriði. Þetta kæmi heim við hugmyndir Liestøls um þróun efnisins í dansinum út frá fornaldarsögunni. Kóngurinn hefði tekið við hlutverki Bjarnar, og umgetning Herebjønns í norska dansinum væri leif hins upphaflega. Liestøl hefur þó ekki túlkað hlutverk Björns á þennan hátt⁸ og hefur að líkindum séð ástæðu til varúðar. Í öðru lagi gæti Björn verið einhvers konar aðskotapersóna, einna helst úr öðrum dansi.⁹ Í því tilviki hlyti kóngurinn að teljast upphaflegur hvatamaður eldsheimtarinnar. Ástæða er því til að líta nánar á þennan Björn ráðgjafa í Illuga sögu.

Honum er frá upphafi lýst sem illmenni, og sýnist hlutverk hans í

⁷ Landstad, tilv. útgáfa, v. 15; texti Liestøls, tilv. rit, v. 14.

⁸ Tilv. rit, bls. 102.

⁹ Í sambandi við þá skýringarleið má minna á, að dönsku uppskriftirnar E og F af Illuga dansi hefjast á vísunni: Buch och Björn och Ellffuer Stien, / flere kand ieg icke neffne, / di lader byge saa haar en knar, / till Grønneland sate di steffne (E, v.1, DgF IV 820). Þessi vísa er úr dansinum um Gönguhrólfr (Rolf Gangar, Gongurólvar, Rosmer), sbr. DgF nr. 41, C, v.1 (Vedel). Í færeyskum uppskriftum heita félagar hetjunnar Ódnarbiörn og Illgerðsteinur (sjá Fýroya kvæði nr. 29). Vísur máttu auðveldlega berast milli dansa um sviptuð efn, sjá t. d. Liestøl, tilv. rit, bls. 53–54. Nöfn persóna gátu einnig farið á flakk. Þorkell aðalfari í dansinum um Ásmund flagðagæfu er þess háttar slæðingur. Í Gongurólvsdansinum færeyska er Ódnarbiörn sá af félögum hetjunnar, sem síðast króknar úr kulda (af eldsleysi) á norðurslóðum, en Gongurólvar einn kemst til tröllabyggða. Þannig er greinileg líking með aðstöðu Björns ráðgjafa og Ódnarbiörns. Líkingin nægir þó ekki til þess að álykta meg, að þeir séu upphaflega sama persónan.

fyrstu varla vera annað en hafa horn í síðu hetjunnar. Þess háttar vondur ráðgjafi er einhver hin algengasta persóna í yngri fornaldar-sögum og ævintýrum.¹⁰ En kóngurinn treystir honum og vill ekki sleppa syni sínum og Illuga í víking, nema hann fari með þeim. Síðan kemur að því norður í Gandvík að mennirnir eru að farast úr kulda. Þá er það Björn sem sendir Illuga af stað í eldsleitina, hótar að drepa hann nema hann komi með eldinn, en lofar í sömu andránni að gefa honum 'hring þenna, er ek held á', ef honum takist förin.

Í Illuga dansi (öllum gerðum) lofar kóngurinn þeim manni dóttur sinni eða öðrum góðum gjöfum, sem sæki eldinn/dótturina. Í færeyskum uppskriftum lofar kóngurinn hringgjöfum. Í dansinum er það kóngurinn, sem sér eldinn á lengdar, en í sögunni er undirskilið að Björn viti í hvaða átt eldsins sé að leita.

Loforðið um hring og eldssýnin eru tvö tengslaatriði er sýna, að Björn hefur það hlutverk í sögunni, sem kóngurinn hefur í dansinum. Með því er hlutverk Björns orðið tvíþætt: annars vegar er illmennishlutverkið, en hins vegar kóngshlutverkið. Bæði eru þau varla samhaf í einni persónu, enda kemur Björn næsta einkennilega fyrir sjónir í sögunni. Þegar hann hótar að drepa Illuga, talar illmennið í honum, en þegar hann lofar honum hring, talar hann konunglega. Þetta er vandræðalegur sambærðingur, sem varla er upphaflegur. Hann lítur út fyrir að vera verk höfundar sem tengt hefur saman hið algenga minni um vandan ráðgjafa og brot af hlutverki kóngsins í efnisheimild sinni. Illuga saga mun því vera samin eftir frásögn, þar sem kóngur hefur sent hetjuna eftir eldi, og um leið segir sig sjálf að kóngurinn hafi verið forstjóri leiðangursins.

Aðalbreytingin hefur verið sú, að hið algenga fóstbræðraminni¹¹ er sett í söguna, en þá er auðvitað ekki lengur rúm fyrir kónginn í ferðinni. Slíkir fóstbræður hafa engan yfir sér, nema í hæsta lagi ráðgjafann sem sendur er með til eftirlits, en er þó hálfgerð hornreka. Partar af hlutverki kóngsins hafa þó lifað breytinguna af og verið tyllt á vonda ráðgjafann.

¹⁰ Minni K2298. Lykill að dæmasafni eru tilvísanir I. M. Boberg, tilv. rit.

¹¹ Minni P311 (Sworn brethren), P312 (Blood-brotherhood), sbr. einnig P273 (Foster-brother). Sjá tilvísanir I. M. Boberg í tilv. riti, einnig t. d. A. Olrik, Forsøg paa en Tvedeling af Kilderne til Saksens Oldhistorie, ÅNOH 1892, bls. 59-63, og Å. Lagerholm, Drei Lygisøgur, bls. xxix.

Vondi ráðgjafinn og fóstbræðralagið eru tvö minni, sem líklega eru viðbót höfundar við söguefnið í þeim tilgangi að gera úr því fram-
bærilega fornaldarsögu.

Úr því að Björn (Herebjönn) kemur fyrir bæði í norska dansinum og fornaldarsögunni, hlýtur hann að hafa borizt í hendur Illugasögu-
höfundi með söguefninu, og umgetningin um hann í norska dansinum er vitni um tengsl sögunnar og dansins. En samkvæmt því sem nú hefur verið rakið, virðist hlutverk hans í efnisheimild Illuga sögu hafa verið lítið eða jafnvel vafasamt, en höfundur fornaldarsögunnar hefur þá gert miklu meira úr því með sambræðslu minnisins um vandan ráðgjafa og brota af upphaflegu hlutverki kóngsins. Verður því ekki fullyrt, að frásögn efnisheimildar fornaldarsögunnar um Björn hafi verið öllu fyllri eða greinilegri en hin undarlega tilnefning Herebjönns í norska dansinum. Að öllu þessu athuguðu lítur því helzt út fyrir að Björn sé aðskotamaður í söguefninu; annað eins hefur getað slæðzt milli dansa um svipuð efni.¹² Þess háttar slæðingur er miklu sennilegri og algengari í dönsu en t. d. í rímum eða lausamálssögum.

Mismunurinn á söguþræði fornaldarsögunnar og dansins hefur nú verið skýrður í helztu atriðum. Sú mikilvæga niðurstaða er fengin, að *Illuga saga Gríðarfóstra sé í aðalatriðum samin upp úr frásögn með sama atburðapræði og er í dansinum*. Enda þótt nokkuð skorti ef til vill á fulla sönnun þess að kóngurinn prinsessuafaðir hafi verið forstjóri leitarleiðangurs í efnisheimild fornaldarsögunnar, og þótt framfærsluréttur Björns í sögunni kunni að vera eitthvað sterkari en hér þykir sennilegt, haggar það niðurstöðunni ekki að verulegu ráði. Mestu varðar að Gríður var tröll, en síðan leiðir af eðli sögunnar að markmið sjóferðarinnar/hrakningsins hefur verið að frelsa kóngsdótturina, sem hún hafði í haldi. Og ef niðurstaðan um Björn er rétt, er hún vísbending um, að efnisheimildin hafi e. t. v. ekki verið lausamálssaga.

Til viðbótar skal nú lítið á tvö atriði, sem einnig varpa ljósi á sam-
band sögunnar og dansins.

Hið fyrra er eldssýnin, sem lítið vottar fyrir í fornaldarsögunni. Þó segir Björn Illuga, að hann skuli 'róa yfir fjörð þenna'. Í því felst að Björn viti hvar eldsins sé að leita. Segja má að eldssýnin sé hér nálega horfin, en ummerki hennar eru þó alveg efallaus. Eldssýnin er nauð-

¹² Sjá bls. 21, nm. 9.

synlegt atriði sögurásarinnar bæði hjá Saxa og í dansinum (danska EF og norska gerðin). Þar er minnið greinilega í upphaflegri mynd. Hvers vegna ætli það sé nálega horfið í Illuga sögu? Út frá niðurstöðunni um Björn ráðgjafa skýrist þetta sjálfkrafa. Það hefði verið fullkomið brot gegn siðareglum hetjuævintýra ef hinn vondi maður hefði fundið það sem félagar hans þurftu til að halda lífinu. Illmennið í Birni virðist hafa komið í veg fyrir að hann tæki við kóngshlutverkinu öllu, enda þótt sumu af því væri tyllt á hann.

Hið síðara er nef Gríðar. Tröllunum tveimur í Aðalfarasögu Saxa er lýst með þessum orðum:

*duos eximie granditatis aquilos conspicatur, corneis naribus contracta, quæ fors obtulerat, igni nutrimenta præstantes.*¹³

Tröllin hafa hornnef, eða nef eins og horn, sem þau nota til þess að skara öllu tiltæku á eldinn.¹⁴ Í Illuga dansi ríkir hvarvetna sama hugmyndin um nef tröllsins og hjá Saxa. Skessan er sírótandi í eldi sínum með nefinu, enda þótt ekki sé minnt á horn í því sambandi. Eina undantekningin frá þessu er norska sannyrðisnefnan 'Nasann hev du som nautefjosi',¹⁵ en eldskörungshugmyndin er þó skýr annars staðar í sama dansi. Þetta nef er miklu stórkostlegra en nef Gríðar í Illuga sögu, þótt það sé bæði mikið og ljótt. Í sögu Saxa og í dansinum birtast ýkjur tröllasögunnar ómildaðar, en í Illuga sögu er þeim stillt í hóf, líklega í samræmi við smekk höfundarins. Mynd nefnsins í dansinum og hjá Saxa hlýtur að vera upphaflegri.

Eldssýnin og tröllsnefið eru vottar þess, að dansinn og Saxi standa saman um upphaflegri mynd efnisins, en í Illuga sögu hafi verið breytt frá henni. Þar er sagan á síðara stigi þróunar og orðin bóksaga.

Eftir þetta kemur ekki til mála að hugsu sér dansinn sprottinn frá fornaldarsögunni. *Dansskáldinu væri fullkomin ofátlun að hafa fært bæði aðalatriði og aukaatriði í söguþræðinum aftur til upphaflegra sagnsögulegs horfs.*

Þessar athuganir hafa verið fróðleg kynnisferð í smíðju fornaldarsöguhöfundarins. Sýnt hefur verið hvernig hann hafi notað atburðarás samsteyptu ævintýrasögunnar, aukið hana algengum og vinsælum minnum og gert sérstakan inngangskafla um æsku hetjunnar, svo að

¹³ Útgáfa Otríks og Ræders, bls. 244²⁶⁻²⁷ (XV, 4).

¹⁴ Sjá bls. 16, nm. 5.

¹⁵ Texti Liestøls í tilv. riti, v. 17.

sagan stæðist formkröfu tegundar sinnar. En sums staðar hattar fyrir á samskeytum, og ekki hefur hann gætt fyllstu samkvæmni. Ósamkvæmni og samskeytaskurfum fornaldarsögunnar má þakka það, að athuganir á samsetningu hennar hafa leitt til vitundar um að hún er óupphaflegri en dansinn.

Um skyldleikann standa þá aðeins tveir kostir eftir: Annaðhvort hefur söguhöfundurinn farið eftir dansinum, og þá ef til vill eitthvað heillegri en hann er nú varðveittur í nokkurri einni uppskrift, eða fornaldarsagan og dansinn eiga sameiginlega efnisuppsprettu eða forrit. Í síðara tilvikinu væri heldur tækilegra að gizka á lausamálsfrásögn en kveðskap annan en dansinn. Um rímur af Illuga er ekkert vitað, nema um þær sem ortar eru út af efni fornaldarsögunnar.

Áður en reynt verður að leita svars við þessu, er vert að athuga sannyrðin nokkru nánar. Þau eru mikilvægt atriði í söguefninu og nokkuð algengt minni í fornum sögum, en á Íslandi munu þau ekki kunn nema í Illuga sögu og ævintýri einu,¹⁶ sem runnið mun frá sagnsafninu *Gesta Romanorum*.¹⁷ Sannyrði eru þess háttar kjarni í frásögnum, að ætla má að þau séu allföst í formi og minna háð breytingum en margt annað.

Efniságrip kunnra sannyrðasagna er prentað í Íslenzkum ævintýrum,¹⁸ og má vísa til þess. Einnig er sama efni í styttri mynd í riti P. Herrmanns um Danasögu Saxa.¹⁹ Hér nægir að taka fram, að Saxi og söguefnið um Illuga eru ein um það, að sannyrði eru sögð til þess að fá eld. Annars er minnið yfirleitt þannig, að maður bjargar sér úr lífsháska (frá gálganum) með sannyrðasögn, og mun það vera upphaflegra. Fyrstu tvö sannyrðin (af sex) hjá Saxa eru að viðfangsefni hin sömu sem hin tvö fyrstu í fornaldarsögunni og norska dansinum. Þetta eru sannyrðin um bústað tröllanna og nef þeirra.

Sannyrðasögur eru vel kunnar í danskri sagnaleifð,²⁰ og í dönskum

¹⁶ H. Gering, útg., *Islendzk Ævintýri* (Halle a. S. 1882–1884) I, bls. 244–245, ævintýri nr. LXXXIV. Sbr. II, bls. 179–185.

¹⁷ Gering, tilv. rit, II, 180.

¹⁸ Gering, tilv. rit, II, 180–185.

¹⁹ P. Herrmann, *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus*, II (Leipzig 1912), bls. 297 o. áfr., sjá sérstaklega bls. 600–601.

²⁰ Í fyrsta lagi er frásögn Saxa, sem tekin er upp í *Compendium Saxonis*, sjá útgáfu M. Cl. Gertz, í *Scriptores minores historiae danicæ medli ævi* (København 1917–18), I, bls. 334–335. Þaðan er efnið að öllum líkindum komið í dönsku rím-

uppskriftum Illuga dans má finna afbrigði sannyrða, sem benda til sambands við aðrar danskar sannyrðasögur.²¹ Meiri hluti allra sannyrðasagna hefur síðasta sannyrðið á þessa lund: *sleppi ég nú héðan á*

krónikuna, sjá útgáfu H. Toldberg, *Den danske rimkrønike I* (København 1961), bls. 75–77, línur 2330–2400, sbr. E. Jørgensen, *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800* (København 1931), bls. 14–15 og 56–59. Í öðru lagi er frásögn Hleiðrarkróniku um Snæ kóng, Rauð bónda og Hlé jötun í Hlésey, en sú saga er eldri á bók en Gesta Danorum. Efníð er: Snær sendir Rauð forsending til Hlés. Rauður gengur í bergið til jötunsins og ber upp erindið, sem hann var sendur, að fá spá Hlés um dauðdaga Snæs. Hlé heimtar fyrst þrjú sannyrði af Rauð. Með þeim leysir Rauður líf sitt, og Hlé fagnar honum nú vel. Snær verður síðar lúsbitinn til bana samkvæmt spá jötunsins. Sjá *Chronicon Lethense* í útgáfu M. Cl. Gertz, tilv. rit, I, bls. 50–51, sbr. þýð. J. Orlíks í *Krøniker fra Valdemars-tiden* (København 1900–1901), 18–19. Sögnin kemur síðar fram í *Gesta Danorum* þa danskæ, og í *Sagnkrønike i Stockholm*, sjá útg. M. Lorenzen, *Gammeldanske Krøniker (STUAGNL XVIII)*, bls. 12–13 og 199–201. Um aðrar danskar sögur með sannyrðæfni sjá samantekt Köhlers í *Íslenzkum ævintýrum II*, 179–185.

²¹ E-gerð danska dansins hefur: Aldrig war ieg udi dit hus, / som ieg vilde nødiger gieste. Þetta stendur miklu nær Saxa en bústaðar-sannyrðið í norska dansinum og Illuga sögu. Saxi hefur: [aldrei sá ég] . . . locum, quo minus libenter degerem. Hliðstætt er í *Compendium Saxonis*: Nunquam vidi locum, in quo minus libenter manerem. Tvö fyrstu sannyrðin eru um sama efni hjá Saxa (og í *Compendium*), Illuga sögu, Illuga dansinum norska, og í dönsku E-gerðinni. Og í rimkrónikunni koma þau fram í þessari mynd: Ieg aldrig stemmer næser saa

nogher handhe menneskæ owæ.

Aldrig wor ieg oc nogher stedh gesth

som ieg willæ nødiger wære (Tilv. útg.,

línur 2367–70). Nefs-sannyrðið er hér frábrugðið Saxa (og *Compendium*) en í fullu samræmi við danska E, sem hefur: en slemer niese ieg aldrig saa, / end du roeder med i brande. Og andstætt því sem við á um bústaðar-sannyrðið, á þetta samræmi ekki upptök sín í latínutexta, heldur virðist það sýna tengsl dansins og rimkrónikunnar óháð latínuforriti. Fullvíst þykir, að í rimkrónikunni gæti áhrifa frá dönsnum. Sjá um þetta J. Brøndum-Nielsen, *Om rimkrøníkens sprogform og tilblivelse* (København 1930), sérstaklega bls. 95–96; H. Toldberg, *Den danske rimkrønike og folkeviserne*, í *Danske Studier* 1958, bls. 5–45; einnig O. Holzapfel, *Folkeviserformler i Den danske rimkrønike*, DS 1968, bls. 94–97. Vissir hlutar krónikunnar bera merki dansamáls í stíl og orðafari, þ. á m. ferðarsaga Aðalfara. En ekki hefur verið bent á tengsl við ákveðna dansa, og skal því vakin athygli á því hér, að línurnar hér á undan, sérstaklega 2367–68, eru úbending um tengsl við Illuga dans. Einnig er rétt að nefna hér bústaðar-sannyrðið í danska F: álder saa jeg en laver' Hus, / der tycker' Tække war o. Það kemur heim við Hleiðrarkróniku: [Rauður sagðist] nunquam spissiores vidisse se parietes parietibus domus illius, sbr. einnig gerðir þeirrar sögu á dönsku og sænsku, sem getið er í nm. 20.

burt, mun ég aldrei aftur koma e. þ. u. l. Þessi og líkar hugsanir koma fram í sannyrðunum hjá Saxa, og kemur frásögn hans fyrir sjónir líkt og milliliður milli evrópskra sannyrðasagna og söguæfnisins um Illuga.

SANNYRÐIN í Illuga sögu eru á þessa leið:

hellir þinn er hár ok breiðr, at ek hefi eigi séð hús meira né sterkara; svá er ok nefit á þér mikit, at ek hefi eigi séð meira skrípi, enn þú ert, ok svá svört, at fagurt er gólfitt hjá þér, ok aungva hef ek ámáttligri séð enn þik, ok víst er dóttir þín fegri, ok ykkar hefi ek séð mestan mun, ok svá munu allir segja, er ykk sjá.

Sannyrðin ættu að vera þrjár einingar, þrjár staðhæfingar skýrt markaðar hver frá annarri og hver sér um efni. Þannig hefðu sannyrðin í Illuga sögu efallítið orðið, ef höfundur hennar hefði búið þau til sjálfur. En eins og sjá má, eru þau grautarleg. Staðhæfingarnar eru í rauninni margar og tengdar hver við aðra á ýmsan veg. Af þessu má ráða ósjálfstæði höfundar gagnvart heimild, sem hann hafi fylgt að meira eða minna leyti.

Sé nú reynt að finna þrjár inntakseiningar í stykkinu, mætti það að vísu takast. Í heild eru sannyrðin um: 1. hellinn, 2. ljótleik Gríðar, 3. fegurð Hildar borinnar saman við móður sína. En þá er aðeins litið á höfuðatriðin og sleppt því sem segir um nef Gríðar og gólfið í samanburði við hana. Um nefið og gólfið eru þó sérstakar staðhæfingar. Þegar stykkið er linað sundur eftir efnisatriðum, og um leið tekið tillit til setningaskipunar, verður niðurstaðan á þessa lund:

1. hellir þinn er hár ok breiðr, at ek hefi eigi séð hús meira né sterkara;
2. svá er ok nefit á þér mikit, at ek hefi eigi séð meira skrípi, enn þú ert,
3. ok svá svört, at fagurt er gólfitt hjá þér,
4. ok aungva hef ek ámáttligri séð enn þik, ok víst er dóttir þín fegri, ok ykkar hefi ek séð mestan mun, ok svá munu allir segja, er ykk sjá.

Það er: 1 er um hellinn, bústað Gríðar, 2 er um nef hennar, og við er tengd ályktun um skrípisbrag hennar. 3 er um hið svarta litarast Gríðar í samanburði við gólfið. 4 hefst með nýrri staðhæfingu um ljótleik Gríðar, og við hana er tengd yfirlýsingin um fegurðarmun

þeirra. Ef til vill mætti þó taka orðin 'ok aungva hef ek ámáttligri séð enn þik' með nr. 3, en það breytir raunar litlu.

Þegar reynt er að skilja á milli sannyrðanna, þ. e. efnisatriðanna, getur niðurstaðan varla orðið önnur en þessi. Það vitnar um ósjálfstæði eða trúleik höfundar við heimild að sannyrðin skuli vera fjögur, þar sem hann vissi að þrjú áttu að vera. Má því ætla að atriðin hafi verið (orðin) fjögur og ekki skýrt mörkuð í heimildinni.

Nú má líta á dansinn. Úr því að allar gerðir hans eru þróunarfbrigði frá sama frumtexta, má taka öll sannyrði allra uppskriftanna til samanburðarins við söguna. Þau sem eru sameiginleg sögunni og einni eða fleiri gerðum dansins, hljóta að eiga upptök sín í sameiginlegu forriti þeirra.

Samsvörunina má í höfuðatriðum lesa af töflunni hér á eftir. Í færeyiskum uppskriftum eru engin sannyrði. Með því er hið tvöfalda erindi úr sögunni, en efnid um leið orðið fátæklegra. Í Noregi er aðeins hægt að tala um eina gerð dansins. Enda þótt uppskriftir séu margar, eru þær allvel samsaga.²² Athugun lesbrigða úr óprentuðum uppskriftum hefur ekki leitt neitt í ljós, sem máli skiptir í því sem hér er rætt um. Athugagreinararnar um einstök sannyrði, sem koma á eftir töflunni, sýna nánar, hvernig samsvöruninni er háttað. Svigar eru settir um vafaatriði. Í DaE eru sannyrðin tvenn (2 sinnum 3). Tilvitnun framan skástriks bendir til fyrri lotu, en aftan þess til hinnar síðari.

SANNYRÐI

Ill. s.	Da A	Da B	Da C	Da D	Da E	Da F	Norski dansinn
1.					v. 21/	v. 12	Liestøl, v. 16 Landstad, v. 17
2.					v. 20/	v. 13	Liestøl, v. 17 Landstad, v. 18
3.	v. 13	v. 15	v. 10	v. 8	(v. 21)/v. 28		
4.	v. 14	(v. 15)		(v. 8)		v. 12	Hefur verið, en er glatað.

²² Allar norskar uppskriftir, er Liestøl hafði að styðjast við, 'samstavast godt, allvisst i dei fyrste tri fjordepartar av visa'. Liestøl, tilv. rit, bls. 92, sbr. Syn og Segn XVI (1910), 269.

1. Um þetta sannyrði er nokkuð rætt áður (sjá bls. 14–15). Sagan geymir upphaflegri mynd þess en norski dansinn. Auk þess er það í tveimur uppskriftum dansins frá Danmörku, E og F, sem báðar bera merki norsks uppruna.²³ Dönsku E og F eru þó hvorki alveg samhljóða innbyrðis né koma sannyrði þeirra orði til orðs heim við Illuga sögu eða norska dansinn.²⁴ Samt er af þeim að ráða, að upphaflegt viðfangsefni fyrsta sannyrðisins hafi verið bústaður tröllsins, fremur en arinninn.

2. Sömu þrjár uppskriftir dansins hafa sannyrði um nef skessunnar. Saga Saxa sýnir, að þetta hlýtur að vera upphaflegt í söguefninu (sjá bls. 24).

3. Allar dönsku uppskriftirnar, nema F, nefna gólf skessunnar í nánnum tengslum við staðhæfingu um ljótleika hennar. Tilfæra má sem dæmi Da A 13:

Pendingenn legger þaa guoldett (líkl. villa f. guolfett) ströð,
och gulditt skiennar y wraa:
du est selleff den liedieste throld,
ieg nogen tid med þgenn suo.

Nokkur orðamunur er í hliðstæðum vísnum annarra uppskrifta, en efnið er alls staðar hið sama: Gólfíð er stráð peningum, gull glitrar í horni eða á vegg, en sjálf ertu andstyggilegasta tröll, sem ég hef augum litið. Í vísunni er fólgin samanburður á skessunni og umhverfi hennar. Illuga saga minnst ekki á peninga eða gull á þessum stað. Hugsunin í samanburðinum: *svá svört, at fagurt er gólfít hjá þér*, er því önnur. Samanburðurinn er fólgin í samhengi dansvísunnar, en sagður berum orðum í Illuga sögu.

Ósennilegt virðist, að dansskáld hefði tekið hinn beina og heldur grófa samanburð í Illuga sögu og snúið honum upp í skáldlegan leik að andstæðum, þar sem samanburðurinn felst aðeins í andstæðunum, en er ekki sagður (gólfíð skín af gulli — sjálf ertu leiðasta tröll). Hins vegar mælir ekkert á móti því, að hinn einkennilegi samanburður fornaldarsögunnar væri klunnaleg tilraun til endursagnar hins sama. Lausamál getur ekki tekið við slíkum andstæðuleik úr skáldskap. Hvað hefði þá verið til ráða nema að skýra samhengið á annan hátt, segja berum orðum það sem fólst í samhenginu? Líklega hefði lausa-

²³ Sjá DgF IV (1883), 820, X (1933–1958), 41.

²⁴ Sjá bls. 26, nm. 21.

málshöfundu líka þótt talið um gull og peninga óhæfa ein. En þá mátti gera Griði svo svarta, að jafnvel venjulegasta gólf þætti fagurt hjá henni. Hvað sem því líður, virðist dansvísan Da A 13, og ssv. í öðrum uppskriftum, svara til þriðja sannyrðis sögunnar, ef orðin um ljót-leika Griðar ('ok aungva hef ek ámáttligri séð enn þik') eru talin með.

4. Þetta sannyrði kemur fram í Da ABDF, og í norsku gerðinni má ráða að það hafi eitt sinn verið.²⁵ Í Da ABD er vísan Da A 13 endurtekin með tilbrigðum í síðara helmingi. Da A 14 er þannig:

Her legger penge þaa gulditt strød,
och gulditt skener þaa wegge:
du est ett vskiellig chreattur,
i omfruer skulde icke huoss theg legge.

Í Da B 15 er síðari helmingurinn:

alt est du saa leed en troid,
i omfruer skalt du aldrig gille.

Þetta er ólíkt Illuga sögu, enda hefur tröllíð nú skipt um kyn. Hins vegar hefur Da F 12:

álder saa jeg saa led en Troid,
der skønneren Jomfru kund' faa.

Hér er fegurðarsamanburðurinn greinilegri, og hefur hann haldizt þrátt fyrir kynskipti tröllsins. Hið sameiginlega inntak sannyrðisins í sögu og dansi er þá ljóst, og verður að ætla það upphaflegt. Einnig sést hér hið sama og um þriðja sannyrðið; það sem er hálfsgagt eða fólgíð í samhengi í dansinum, er fullsgagt í sögunni. Það bendir til að samhengi dansins sé upphaflegra, og að munurinn stafi af breytingu til próstastils. Þegar frá eru tekin:

- a) enna heve du bratt
- b) . . . kjæften som bikkjetryne.
- c) mine augo er skarpe i haus
dine som fuði þá svine
- d) aldrig hørde mand it feyere naffn,
end kalde þaa Iesum Christ.²⁶

koma ekki fram í dansinum nein sannyrði, sem ekki svara til sannyrða í sögunni. Í Illuga sögu er sérstök lýsing skessunnar, þar sem

²⁵ Liestøl, tilv. rit, v. 18, sbr. bls. 103.

²⁶ a) Liestøl, tilv. rit, v. 17, b) Landstad, NF, v. 19, c) Landstad, NF, v. 19, d) danska B-uppskriftin, v. 14.

drepíð er á ýmsa líkamshluta og önnur útlitsatriði. Vott hins sama má sjá í ýmsum dansuppskriftum, þar sem skessunni er lýst við fyrstu sýn, en þá er eldskörungsnefið dregið fram. Nefið er upphaflegt viðfangsefni sannyrðis, og því eðlilegt að sannyrðin drægju að sér fleiri slík atriði (*abc*), er tölu sannyrða var ekki lengur gætt vandlega, en þess var naumast að vænta í danskvæði. *abc* gætu verið úr lýsingu skessunnar, eða lastmæli úr annarri átt,²⁷ *d* er sjálfsgagt síðari viðbót. Þegar þessi atriði eru talin frá, er samsvörun dansins og sögunnar um sannyrðin svo fullkomin sem framast má vænta. Athugunin sýnir, að tala og inntak sannyrðanna í fornaldarsögunni muni vera óbreytt frá sameiginlegum fortexta hennar og dansins. Hin ranga tala, grautarhátturinn í framsetningu, en einkum gerð 3. og 4. sannyrðis, — allt yrði þetta miklu skiljanlegra með því að gera ráð fyrir efnisheimild fornaldarsögunnar í bundnu máli náskyldu dansinum, ef til vill dansinum sjálfum.

IV. KVEÐSKAPARLEIFAR Í SÖGUTEXTANUM

Úr því að dansinn er ekki kveðinn út af fornaldarsögunni, eins og álitíð hefur verið, verður að leita annarrar skýringar á skyldleikanum. Einfaldasta lausnin væri að snúa myndinni við og telja söguna samda af efni úr dansinum. Sitthvað bendir til að svo *kunni* að vera, en óræk sönnun liggur ekki á lausu. Að því leyti sem séð verður, hefur frásagnarefni efnisheimildar fornaldarsögunnar komið heim við frásöguþráð dansins. Björn ráðgjafi og það sem komið hefur í ljós um sannyrðin yrði skiljanlegra, ef efnisheimild fornaldarsögunnar hefði verið bundið mál, helzt danskvæði. En í fyrsta lagi verður ekki tekið þvert fyrir að til kunni að hafa verið annar kveðskapur um Illuga, ef til vill rímur. Og í öðru lagi gæti hafa verið til lausamálssaga, ef til vill með einhverjum vísum. Slík saga gæti annaðhvort hafa verið efnisheimild dansins eða verið runnin frá honum. En þegar orðafarstengsliu eru höfð í huga, virðist sú skýring tækilegust sem gerir ráð fyrir fæstum óþekktum stærðum.

²⁷ b og c eru sýnilega í ætt við vísu, sem er tilfærð við orðið *hóþfri* í Ordsamling fraa Robyggjelaget fraa slutten av 1600-talet, útg. af T. Hannaas í *Ældre norske sprogminde II* (Kristiania 1911), sjá bls. 25.

Óefanleg sönnun þess að sagan sé runnin frá dansinum fæst ekki nema sýna megi skýra leif eða leifar danstextans í sögutextanum. Á slíku eru mjög litlar líkur. Dansaháttur er ekki harðsnúinn bragur, og sögumaður yrði að hafa staðið slælega að verki til þess að skilja eftir slík ummerki. Eins og varðveizlu dansa er háttað, væri það líka einstök tilviljun, ef nægilega mikið stæði óhaggað í danstexta til þess að sýna slík tengsl. Og á hinn bóginn eru skýrustu merki bundins máls svo óeðlileg í lausu máli, að þau mundu verða skammlíf nema texta- varðveizla væri trúrri en vant er um skemmtisögur í handritum.

Texti Illuga sögu kemur hér og þar óeðlilega fyrir sjónir. Á nokkrum stöðum vaknar sú hugmynd að kveðskapur hafi vakað í huga þess sem samdi. En erfitt er að ná handfestu á slíku efni. Á tveimur stöðum eru bragarmerkin þó svo greinileg, að varla verður um villzt. Skulu þeir nú athugaðir nánar.

1.

Um sjóferðina, fyrsta atriði hins sameiginlega söguþráðar dans og sögu, er nokkuð löng lýsing. Hún er lauslega sett saman, ruglingsleg, og mikið ber þar á endurtekningum sem ekkert erindi sýnast eiga í lausamálsfrásögn, þar sem einn atburðurinn rekur annan. Efnið er ekki margbrotið. Það er þetta: Mennirnir hrekjast fyrir stormi norður í haf, fá við ekkert ráðið, en bera sig þó vel. Þeir koma að lokum í nánd við land (Gandvík), fara að beita seglum til þess að bjarga sér, og að síðustu rekur þá upp í vík eina og halda öllu heilu. En sagan segir þetta í lengra máli:

At hausti vill Sigurðr heim halda, ok þá rekr á storm mikinn; tók þá skipit at gánga of mikit, rekr þá norðr í haf; herti seglit, svá hélt við rif, tekr nú hvert band at slitna; þeir sjá hvergi landa til; sjórin tekur nú at ókyrrast, ok gjörði svá stóran storm, at inn rann á bæði borð, en svá voru þeir allir hraustir, sem á þessu skipi voru, at engi talaði aðruorð. Skipit tekr nú mjök at leka, ok standa allir í austri 8 dægr;

skip rekr langt norðr í haf í vík þá, er Gandvík hét. Þeir herða þá seglit með sterku bandi, ok fá nú stóe áföll, svá búið var við at brjóta skipit; flestir voru þá móðir. Því næst sjá þeir land, þat var björgum lukit; síðan rekr upp skipit í eina vík, héldu þeir heilu skipi ok mönnum.

Hér eru sett skil í miðju stykkinu til hægðarauka. Á þeim stað verða skil í efni frásagnarinnar. Fyrir þau rekur skipið stjórnlaut í

átta dægur, en eftir þau eru mennirnir komnir í Gandvikursjó og farnir að reyna að ráða ferðinni sjálfir.

Nú blasir við, að fjórir orðstaðir, sem fram koma fyrir þessa aðstæðnabreytingu, eru endurteknir í síðari hlutanum, en þó þannig, að orðfæri er vikið lítilsháttar við:

1. *rekr þá norðr í haf / skip rekr langt norðr í haf*
2. *herti seglit . . . / Þeir herða þá seglit . . .*
3. *tekr nú hvert band at slitna / . . . með sterku bandi*
4. *þeir sjá hvergi landa til / Þvínæst sjá þeir land*

Aðalorðin (reka norðr í haf, herða segl, band, sjá land) eru hin sömu á báðum stöðum, en breytingar í orðalagi og samböndum spegla breytt viðhorf, breyttar aðstæður. Í 2 og 3 koma fram skáldlegar andstæður. Fyrst herðir vindurinn seglið 'svá hélt við rif', síðar herða mennirnir það sjálfir 'með sterku bandi'. Fyrst sjá mennirnir hvergi land, síðar sjá þeir land. En þessar andstæður njóta sín alls ekki í lausamálinu. Þar verður of langt á milli. Of margt og sumt merkingarlítið skilur í sundur það sem á að fljóta samferða inn í vitund ábeyranda.

Sumt sem hér er sagt á naumast heima í sagnastíl. Þegar sagt er: *herti seglit, svá hélt við rif* ætti að vera óþarft að bæta því við að hvert band tók að slitna. Og þegar seglið er hert til siglingar, nær naumast nokkurri átt að geta þess sérstaklega, að þetta sé gert með sterku bandi. Því væri sleppt í venjulegum sögustíl, en væri það eigi að síður haft með, mundi fremur notað eitthvert annað orð en band, sem þar að auki stenzta varla í eintölu í slíku sambandi. Fyrra staðinn með band má verja, því að þar er fleirtölumerking (hvert band).

Það væri að vísu ekki óhugsandi í lausu máli að hrakningsfrásögn skiptist í tvennt á þennan hátt, fyrir og eftir landkenning. En þessi endurtekning orðstaða og hið skáldlega andstæðuspil á alls ekki heima í prósa. Það verður naumast skýrt með öðru en efnisheimild í bundnu máli í dansastíl, því að í eiginlegum rímum kemur slíkt naumast fyrir. Í dönsum ber hins vegar mikið á leik að endurtekningum, og rímorð eru oft látin endurtaka sig. Þegar hugsað er til orðastaðarins með *land*, sem lokleysuorðið *band* fer skammt á undan á báðum stöðum, verður næstum óhjákvæmilegt að geta sér þess til að þau hafi rímað saman í vísu, sem hafi verið endurtekin með einhverjum breytingum. Rímið mundi skýra hina ómögulegu eintölu á síðara staðnum.

Sjóhrakningslýsingin hlýtur því að vera gerð eftir dansvísu. Þótt ekki sé nú hægt að telja þær eða gera sér nákvæma hugmynd um innihaldið, er þó ljóst um hvað þær voru, og að notaðar voru endurtekningar og andstæðnaleikur til skáldlegra áhrifa.

Ef eitthvað vottaði fyrir þessari sömu lýsingu í einhverri af uppskriftum dansins, mundu nú frekari vitni um upptök fornaldarsögunnar þykja heldur lítils verð. En svo vel er ekki. Í flestum gerðum dansins er siglingin nefnd, en hvergi er nein sérstök siglingarlýsing. Að vísu má benda á, að sú lýsing hefði alltaf verið sérstakur póstur í dansinum og tengsl hennar við frásagnarefnið svo lausleg, að sagan hefði einskis misst þótt hún félli burt. Og hætt er við að slíkir póstar hafi stundum orðið út undan hjá kvæðamönnum sem rauluðu fyrir mismunandi pennagreidda fornfræðinga áður fyrr. En það breytir nú engu. Hins vegar er hliðstæð siglingarlýsing í dansi af sama efnisflokki, dansinum um Göngu-Hrólf, sem einnig er ber að því að hafa lánað Illuga dansi (annað) efni.¹ Aðeins brot þessa dans er varðveitt í Noregi, en siglingarlýsingin er varðveitt í færeysku gerðinni. Þar er sagt frá illviðri sem hrekur hrausta drengi norður í Tröllabotn, og einstök atriði, orð, og jafnvel rímorð minna á lýsinguna í Illuga sögu. Hér er ekki rúm til að taka þessa lýsingu upp, en sjá FK I 583–625, einkum A-gerðina v. 17–24 og C 21–26, en einnig hinar uppskriftirnar. Í C hefjast allar vísur lýsingarinnar á 'Tá var veður á sjónum hart', sbr. endurtekningarnar um veðrið í Illuga sögu. Mikið er gert úr hraðri siglingu (t. d. C 22: 'Ísland var sum fuglur á sjón, / teir liðu út frá londum') sbr. 'tók þá skipit at gánga of mikit'. A 20: '. . . aldan breyt í bæði borð, / allvæl dugdu dreingir' sbr. 'inn rann á bæði borð' og orðin um hreysti leiðangursmanna í sögunni: 'engi talaði æðruorð.' A 20: '. . . hurrar í hvörjum streingi', A 23: '. . . togini gingu sundur' sbr. 'tekr nú hvert band at slitna'. Þannig mætti halda áfram.

Lífkingin vitnar um skyldleika siglingarlýsingar Göngu-Hrólfsdansins færeyska og þess kveðskapar sem Illugasöguhöfundur hefur stuðzt við,² en í færeyska dansinn vantar þó þann andstæðnaleik sem glögg merki eru um í sögunni. Mætti því ætla að vísurnar að baki Illuga

¹ Føroya kvæði, nr. 29, Norske Folkeviser (Landstad), nr. 5, Danmarks gamle Folkeviser, nr. 41. Sjá bls. 21, nm. 9 hér að framan.

² Í siglingarlýsingunni í Sörla rímum (II, v. 4–12, Rímnasafn (Finns Jónssonar) II, København 1913–22, bls. 89–90) eru einnig ýmis orð og atriði hin sömu. Þar er

sögu hafi verið betri kveðskapur í sömu grein. Þó má vera að tímans tönn og þróun færeyska dansins í sífelldri notkun valdi nokkru um þennan mun. Hugsanlegt er að sams konar siglingarlýsing hafi verið bæði í Illuga dansi og Göngu-Hrólfis dansi, eða að sami pósturinn hafi getað átt jafn vel heima í báðum og gengið á milli, þegar sungið var á samkomum. En ekki er ástæða til að ætla að höfundur Illuga sögu hafi tekið siglingarlýsingu úr annarri átt en það efni sem hann gerði sögu sína um. Lýsingin hefur líklega verið viðloðað söguefninu, er hann kynntist því. Með öðrum orðum: Lýsingin mun hafa verið partur af Illuga dansi, en þó vantar herzlumuninn að það geti talizt fullvíst.

2.

Í lýsingu Gríðar tröllkonu eru kveðskaparmerkin enn auðsærri:

honum þótti sem hríð eða hregg staði úr nösum hennar; horinn hékk ofan fyrir munninn, hún hafði skegg, ok sköllótt um höfuðit, hendr hennar voru sem arnarklær, en ermar báðar brendar, en sá stakkr, er hún var í, tók henni eigi lengra enn á lendar á bakit, en allt á tær í fyrir; augu hennar voru græn, en ennit bratt, eyrun féllu víða; engin mátti hana kalla friða.

Án breytinga eru niðurlagsorðin þessi vísa:

augu (hennar voru) græn, en ennit bratt,
eyrun féllu víða;
engin mátti hana kalla friða.

Með eilítið meiri ihlutun mætti hugsa sér aðra sams konar vísu í orðunum þar á undan:

hendr hennar voru sem arnarklær,
en ermar báðar brendar,
stakkrinn tók eigi lengra enn á lendar.

En auk friða: víða og brendar: lendar eru í stykkinu einnig hugsanleg rímorðin hregg: skegg og arnarklær: tær, sem verða útundan með þessu móti. Svo mörg rímorð kæmust tæplega fyrir í lýsingunni, ef hún hefði verið í vísu með þessum bragarhætti. Það er heldur ekki öruggt, að bragarhátturinn hafi verið þessi. Einhverjar breytingar sögumanns hafa getað villt sýn um hann, enda þótt sýnilega sé hér bundið mál á ferðinni. Þetta er efallausasta bragarleif í sögunni, en þó væri vitaskuld

herða bönd, hertu segl svo hélt við rif, o. fl. Allar þessar lýsingar virðast vera skyldar.

vonlaust verk að reyna að yrkja vísurnar upp eftir textanum. Úr danskvæði hefur þetta ekki verið tekið, ef rétt er til getið um bragarhátinn. Hátturinn virðist ekki gera vart við sig fyrr en um 1600, og þá eingöngu í viðlögum.³ Hefur þá Gríðarlýsingin verið í viðlagi? Sú hugmynd er heldur ótrúleg. Lítur því frekar út fyrir að höfundur sögunnar hafi fengið hana úr annarri átt en siglingarlýsinguna. Gríðarlýsingin veikir því fremur en styrkir trúna á, að siglingarlýsingin sé fengin úr Illuga dansi.

Ýmsir fleiri staðir eru í textanum, sem álitlegt gæti verið að telja leifar bundins máls, en erfiðara er að ná tókum á þeim en siglingarlýsingunni, sem er skýrasta danskvæðismarkið á sögunni, og Gríðarlýsingunni, sem er og verður gáta á marga lund. Skal því málið ekki lengt með því að telja fram og ræða slíka staði.⁴

Segi nú einhver, að afkárabragur siglingarlýsingarinnar sé hlutdræg ímyndun lesandans, má láta afritara sögunnar í handritum vitna um, að skyn þeirra um eðlilegan eða óeðlilegan frásagnarstil hefur verið svipað skyni þess, sem nú hefur lesið Illuga sögu. Hið sama má gera við lýsingu Gríðar. Um hana mætti láta sér detta í hug, að bragarleifin væri komin til við einhverja breytingu eða viðbót.

³ Elztu örugg dæmi munu vera í Vísnaðókinni 1612. Mesta fjöldi viðlaga með þessum bragarhætti og svipuðum er að finna í safni Jóns Samsonarsonar, Kvæði og dansleikir II (Reykjavík 1964), bls. 161–282. Bragarhátturinn hlýtur að hafa verið kunnur söngháttur um 1600, en ógerningur að álykta, hve miklu eldri hann kann að vera. Hugsanlegt er, að vísan *augu . . . friða* hafi verið útklykking lýsingar í bundnu máli, en það sem á undan fór hafi verið með öðrum bragarhætti. Með því móti kæmst fleiri líkleg rímorð í rímstöðu. En dansbragar hefur það þá alls ekki verið.

⁴ Þó er freistandi að drepa á endurtekna og lokleysulega samfylgd orðanna *skjótt-dóttur*, Fas. III, 653²⁰ og 654²⁰⁻²¹. Endurtekin samfylgd orða án þess að efni sambendisins krefjist þess er ekki einkenni á eðlilegu lausamáli og bendir því til texta í endurtekingastil (dansabragur). Ekki er þó að ætla, að þessi orð hafi rímað saman. Í öðru lagi verður að nefna endurtekinguna *mitt hitt ógrliga sax / þitt hitt ógrliga sax* (656⁵ / 657²⁰⁻²²). Þessi mynd ákveðins greinis í hvorugkyni mun ella vera litt kunn í íslenzku, ef ekki ókunn með öllu, enda þótt hún sé rétt færayska. Sú hugsun vaknar að *hitt* kunní að vera villa í útgáfunni, þó að endurtekingin virðist mæla á móti því. Athugun leiðir og í ljós að hér er um að ræða prentvillu eða ef til vill misheppnaða tilraun til fyrningar. Í handriti því sem lagt er til grundvallar útgáfunni í Fas. III, AM 123 8vo, stendur greinilega *hid* á báðum þessum stöðum.

Ég hef athugað lýsingarnar tvær í tiltækum handritum⁵ og ekki fundið nein merki annars en þær séu upphaflegar í textanum. Flestöll lýsingaratriðin eru hvarvetna með, í einhverri mynd. En í þessum tveimur stykkjum eru afritarabreytingar meiri en annars í textanum, og sýnir það, að mönnum hefur ekki þótt stillinn eðlilegur. Sem dæmi um þróunina má taka báðar lýsingarnar eftir AM 582 4to frá 17. öld.

1. Ad hauste vill Sig: heim halda, rekur þá li storm mikinn so ofbiria verdur, og rekur þa nordur um haf, herder nu so li seglinn ad hieilt vid rife, sijdann tekur hvort band ad slitna, sia þeir nu hvorge til landa enn inn rennur li bædi bord, kemur nu leke li skipid so aller standa nu j austre 18 daga binda þeir seglinn nu med sterkum bondum og fa stor ifoll so jafnan li vid skipbroti og eru þeir flester uppgiefner Nu sia þeir land fyrer stafne likast sem j hamra sæe og rak þar inn skipid j eina vijk, enn þeir hieildu heilu skipe sijnu og monnum.

Skilin milli hinna tveggja hluta eru horfin; ástands-breytingin við komuna í Gandvíkursjó úr sögunni. Orðastaðirnir 1–4 eru varðveittir í því máli, er svarar til fyrra hlutans, en allir ögn breyttir. Í því, er svarar til síðara hlutans, eru aðeins staðirnir 3–4 varðveittir, svo og partur af 2 (binda segl í stað herða segl). Í orðastað 3 er flt., bönd í stað band, og er það viðunanlegra, en merking sambandsins er enn óljósari en fyrr. Aðrar endurtekningar hafa og horfið. Af texta AM 582 4to einum mundi víst fáum hugkvæmast hann væri í ætt við kvæði.

2. þotti honum sem hagl og hrijd stædi vr vitum hennar, horinn hieck ofann li munninn, hun hafdi skiegg mikid og kollhettu li hofdi, hendur hennar voru sem arnarkler, brirnar sem bik, augun græn, ennid helbläitt, eyrun fiellu um vangana, sa stackur er hun var j tók ei leingra enn li lendar [vantar í: li bakid, e. þ. u. l.], enn j fyrer li tær ofann, einginn villdi hana frijda kalla.

Röð lýsingaratriða er nú orðin önnur en í AM 123 8vo, augu-enni-eyru koma hér á undan staknum. Loka-athugasemdin er þó hin sama að merkingu. Í staðinn fyrir brenndar ermar koma hér 'brirnar sem bik', en það er ekki ólíklegur mislestur að ermar verði 'brirnar' (fljóta-skrift). Hugmyndartengsl eru og frá þessu til hins helbláa ennis, sem

⁵ AM 169 d fol., AM 193 d fol., AM 203 fol., AM 298 4to, AM 363 4to, AM 582 4to, AM 591 g 4to, AM 592 a 4to, AM 949 e 4to, Rask 30, Rask 35, — Lbs 152 4to, Lbs 1572 4to, Lbs 2152 8vo, JS 408 8vo.

eitt sinn var bratt, en ekki blátt. Öll merki bundins máls mega heita horfin.

Breytingarnar staðfesta dóminn um hið óeðlilega í frásagnarhætti þessara tveggja pósta.

V. LOKAORÐ

Að lokum má draga saman helztu niðurstöðurnar og bæta við fáeinum athugasemdum.

Samanburður við síðari norðurfararsögu Þorkels aðalfara hjá Saxa leiðir í ljós, að frásagnarefni Illuga dans er sett saman úr tveimur söguefnum á þann hátt að rétt er að tala um *samsteypu* úr: 1) sögu um siglingu til tröllheima, eldsleysi og fundi við tröll sem krefjast sannyrðasagnar fyrir eld, og 2) ævintýri um rænda kóngsdóttur, sem hetja finnur hjá trölli, frelsar og kvænist síðan.

Athuganir á efni og samsetningu Illuga sögu leiða til þeirrar niðurstöðu að hún sé samin upp úr söguefni, sem í öllum meginatriðum hafi haft sömu atburðarás og hin samsteypa frásögn dansins. Þar sem á milli ber í sameiginlegum efnisatriðum (eldssýnin, nef skessunnar), má sýna fram á að dansinn hafi efnið í upprunalegri mynd en sagan. En þar sem sagan er alveg sér um efni (fóstræðraminnið, álagasagan, vondur ráðgjafi), sýnir það sig að þetta muni vera viðbætur við og breytingar á upphaflegra söguefni.

Hér er komið að mikilvægustu niðurstöðu rannsóknarinnar: *Dansinn geymir söguefnið í upphaflegri mynd en fornaldarsagan. Dansinn getur því ekki verið ortur á grunni fornaldarsögunnar.* Dansskáldinu hefði verið ógerningur að endursemja söguefnið til upphaflegra horfs út frá fornaldarsögunni. Niðurstaða Knuts Liestøls um skyldleika sögu og dans, sem varð mikilvæg stoð fyrir hugmyndir hans og annarra um samband fornaldarsagna og dansa,¹ getur því ekki verið rétt.

Eftir stendur þá vandamálið um á hvern annan veg tengslunum sé háttað. Orðafarsatriði sýna að með dansinum og sögunni er ekki aðeins söguefnissamband, heldur einnig textatengsl. Innri gerð og tala sannyrðanna í sögunni, svo og Björn ráðgjafi, sem einnig kemur fyrir í norska dansinum (Herebjønn), yrðu miklu skiljanlegri efnisatriði

¹ Sjá hve efunarlaust niðurstaðan er sett fram og hvernig hún er höfð til hlíðsjónar þegar fjallað er um önnur slík rannsóknarefni í bók Liestøls, *Den norrøne arven*, Oslo 1970, bls. 61 o. áfr.

með því að gera ráð fyrir efnisheimild í bundnu máli, einna helst dansi. Auk þess sem áður segir um söguefnið, leggjast því þessi atriði á þá sveif, að efnisheimild fornaldarsögunnar hafi verið dansinn. Ekki er hægt að ábyrgjast, að ekki hafi verið til annað kvæði (rímur?), eða að ekki hafi verið til lausamálsfrásögn um Illuga, ef til vill með einhverjum vísum. En eins og söguefnistengslum Illuga sögu og Illuga dans er háttað, er eðlilegasta og einfaldasta lausnin sú, að telja helztu atriði fornaldarsögunnar fengin frá dansinum, og að þau atriði hafi orðið grunnurinn sem sagan var reist á. Þessi skýring hefur þann kost að gera ekki ráð fyrir neinu, sem ekkert er vitað um.

Óefanlegar sannanir liggja ekki á lausu, og verður að setta sig við það. Slíkar sannanir gætu ekki verið fólgnar í öðru en því að sýna fram á leifar af texta dansins í texta sögunnar. En það væri ótrúlegt að sagan hefði verið svo slapplega samin og textarnir svo trúlega varðveittir, að kostur væri á slíkum sönnunum.

Þó stappar undarlega nærri vitnisburði til úrslita, þegar sýnt er fram á að sjóhrakningslýsing sögunnar hljóti að vera samin eftir vísum í dansastíl um sams konar efni. En sá galli er á þessu, að ekkert slíkt er nú í Illuga dansi í neinni uppskrift (glatað?). Aðrar bragleifar í sögunni koma hér ekki að haldi. Lýsing Griðar ber að vísu vott um kveðskap, en ekki er að sjá að það hafi verið dans.

Sönnun fæst því ekki að sinni, en athugun sögunnar og dansins hefur komið greinarhöfundinum á þá skoðun, að fornaldarsagan muni að meginefni vera samin eftir dansinum. Fátt er alveg nýjar fréttir. Hér verður ekki undan því skotizt að minna á, að S. Grundtvig taldi Illuga sögu sprotna frá fornu kvæði, sbr. inngang hans að danska Illuga dansinum í Danmarks gamle Folkeviser. En að öðru leyti kemur skoðun hans rannsókninni ekki við.

Um leið og sýnt hefur verið fram á, að eldri niðurstaðan um skyldleika Illuga sögu og Illuga dans geti ekki verið rétt, er eina fornaldarsagan sem tengd er dansi með skýrum orðafarstengslum fallin úr þeim flokki sagna sem taldar hafa verið efnisheimildir dansa. Af því verða þó ekki dregnar ályktanir um samband annarra sagna og dansa, því að hvert söguefni er rannsóknarefni út af fyrir sig. En þetta gefur samt ástæðu til að vænta fréttu, ef aðrir hlutar rannsóknarsviðsins 'fornaldarsögur og dansar' væru teknir til endurskoðunar.

Ekki er ofsagt, að tímasetningar dansa eru óvissar. Handrit Illuga

sögu eru því miður svo ung, að niðurstaðan er til einskis gagns að þessu leyti. Elzta uppskrift dansins er eldri. En á hinn bóginn gefur niðurstaðan til kynna, að dansar um norræn yfirmáttúrleg efni hafi naumast verið jafn ókunnir á Íslandi við lok miðalda og ætla mætti af þögn ritaðra heimilda um þá.

SUMMARY

THIS article reviews the problem of the relationship between the fornaldarsaga and the ballad about Illugi Gríðarfóstri, kappen Illugjen. In 1910 Knut Liestøl reached the conclusion that the ballad must be based on the fornaldarsaga in its present or a similar form.

The inter-relationship of fornaldarsögur and 'trollvisor' is a field of study in which facts are hard to establish. It was therefore natural that Liestøl's conclusion became a rather important fixed point in the formation of his and other's opinions on these matters in general.

This is not a detailed summary of the article. Much is left out. But it is hoped that the following brief re-statement in English of its main findings may be of use to some readers.

There is no doubt that the fornaldarsaga and the ballad are made of the same story-matter. In their development of this material, however, they differ in some important points. Contrary to previous opinion which has accepted the saga as the earliest of the two, these differences are here found to show that the ballad gives us the story closer to its original form and that in comparison the version of the legend in the fornaldarsaga is clearly derivative.

Saxo Grammaticus' account of Þorkillus' (Þorkell aðalfari's) second journey to the magical North is of key importance in this connection. It contains the story of the 'three truths' which the hero has to utter to giants that dwell in a cave in return for the fire needed by his companions. This tale, which is one of the elements in the Illugi legend, helps us to see how the ballad and the saga are constructed. The Illugi legend appears to be a combination of two different tales grafted on to each other: 1. The tale of the fire and the three truths. 2. A simple folktale about the rescuing of a princess from a giantess who keeps her in captivity. The essential features of these two tales in combination constitute what amounts to a correct synopsis of the story told in the Illugi ballad.

As to the fornaldarsaga, a critical look at its composition, particularly the ways in which it differs from the ballad, produces further evidence for the conclusion that the simpler tale of the ballad is the (more) original one and that the more complex tale of the fornaldarsaga must be derived from it.

The most important single point of difference between the two concerns the giantess. In the ballad she is nothing but the monster-captor of the princess. In the *fornaldarsaga* the same giantess is herself a princess suffering under the spell (*álög*) of a wicked stepmother, and the fair one is her own daughter. The inconsistencies of the *fornaldarsaga*'s account of the giantess *Griður* and her daughter *Hildur* reveal beyond doubt that the *álög*, and the tale within the tale which tells how the *álög* was imposed on them, must have been added on to the same basic story as in the ballad.

An examination of other differences, such as the one concerning the sworn brother-hood of *Illugi* and the prince, and the one concerning the evil counselor (*Björn*), points the same way. *Álög*, sworn brothers and an evil counselor are common motifs likely to be used to expand and alter the story, giving it the appearance of a (*fornaldar*) saga.

If the *fornaldarsaga* had been the source of the ballad, as has been assumed, the ballad poet could not conceivably have changed the story back to a more original form. The relationship between the two is therefore of another kind. Either both have a source in common, or the *fornaldarsaga* is simply derived from the ballad. Although neither of these alternatives can be safely excluded at this stage of knowledge, there are positive indications in favour of the latter. Such indicative criteria are arrived at i.a. by a close comparison of the contents of the three truths in the ballad and the saga, and by analysing the curiously inconsistent role of the evil counselor in the saga. This person, named *Björn*, must be the same as *Herebjörn* in the Norwegian ballad. Since there is no evidence of the existence of a third piece of literature (distinct from both the ballad and the saga) about *Illugi*, it is more plausible to assume that the saga drew its matter from the ballad. This would make understandable the saga's confusion regarding the contents of the truths and its inconsistencies in the role of the counselor.

At this point the student is reminded of *Tantalus* when he finds certain traces of poetic diction in the prose of *Illuga saga* without being able to identify them as belonging to the ballad.

The marks of verse either transliterated or at least remembered by the saga-writer when he was forming the work can be seen in at least two passages. First, in the description of the difficult voyage before the sworn brothers reach *Bjarmaland*, one finds clear traces of the repetitive style of ballad verse. Later, the description of *Griður*'s ugly appearance is marked by a metrical original, but this seems to have been of a different kind. In its extant versions the ballad does not contain any passages corresponding to these. It may be mentioned that such passages would not have been strictly necessary for the structure of the tale. Also it may be said that it would seem less likely that the saga-writer used or was distracted by verse about other matters while in the process of forming his story of *Illugi*. But this is mere speculation. We have found that certain, apparently unidentifiable passages in verse must have been hovering in the mind of the saga-writer, and perhaps he made conscious use of them. With regard to the present problem of ballad-saga relationship these traces of verse yield no new evidence.

Consequently the sum of this re-examination of the relationship between the saga and the ballad of Illugi remains: The ballad cannot be derived from the saga. On the contrary, it is probable that the saga-writer used the ballad as his main source and expanded its tale with common story-matter to make a fornaldarsaga of it.